

министре Японии. Вся система образования работала на человека и на интенсивный подъем экономики. В самой системе производства Японии, на промышленных и других предприятиях наблюдался "бум" научно-технического совершенствования технологических систем; от рабочих по всей Японии ежегодно поступало в Инженерные центры предприятий сотни тысяч рационализаторских предложений, изобретений, идей и "ноу-хау", многие из которых тотчас же применялись на практике. И диалектика «показала свое»: количество постепенно стало трансформироваться в новое качество: "японский империализм утратил военно-феодальный характер и встал в один ряд с классическим типом высокоразвитого государственно-монополистического капитализма США и ведущих стран Западной Европы"; "по объему валового продукта и промышленного производства Япония с конца 60-х годов вышла на 2-е место в капиталистическом мире (после США)"; в мировом лексиконе в качестве нарицательного стал присутствовать социальный феномен "японского чуда", и японское общество и культура, возглавив компьютерную революцию, одними из первых открывают всему миру информационную эпоху в развитии человечества.

Нашему государству и обществу есть чему поучиться у других национальных культур. Существует бесценный мировой опыт, множество стран, с которых можно брать пример и на основе этого развивать свою государственность. Отрадным событием в этом отношении стала апрельская научно-практическая конференция, которая голосами "ученых мужей" оповестила всему миру тезисы, связанные со стратегией "Инвестиционной политики Украины и новыми идеями и технологиями на 2004-2015 гг. ". Эта политика предполагает уже не экономию («остаточный принцип») на культуре, науке и образовании, а приоритетное внимание к данным сферам, так как новых идей без хорошего и системного обучения населения не может быть. **Это еще одна аксиома.** Таким образом, наша страна взяла курс на принципиальное дистанцирование от извне навязываемого Украине "бананового имиджа", целенаправленно приближая тот исторический час, когда весь мир с уважением заговорит о ней и будет анализировать особенности феномена "украинского чуда", связанного с "работой на опережение" и общим социально-экономическим подъемом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Долженко О. В. Очерки по философии образования. – М.: Промо-Медиа, 1995. – 240 с.

ВОЛОВИК Г. В.

СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Усвідомлення цілісності життя у розмаїтті його проявів обумовлює проблему гармонійності та доцільності співвідношення рівнів та форм живого. Об'єктивно існуюча упорядкованість та досконалість життєвих форм довели, що природа має значний потенціал до саморегуляції та самовідтворення.

Жива природа від самого початку була "ідеально" побудована, стихійні та жорсткі закони боротьби за існування задовольняли еволюційні потреби аж до появи людини. Не випадково у філософській системі Гегеля в природі проявляє себе Абсолютний Дух. "Все розумне дійсне, все дійсне розумне". Ця і подібні їй гілзоїстські ідеї суперечать матеріалістичній картині світу, за якою лише високоорганізовані форми життя мають здатність до психічного відображення навколишнього середовища. Як один із головних законів екології американський біолог Б. Коммонер запропонував положення "природа знає краще", ніж людина, що саме треба людині [Див. 1].

У будь-якому випадку, саме життєдіяльність людини зруйнувала природний баланс між рівнями та формами життя. Природна досконалість була суттєво підірвана гіпертрофованим розвитком "другої природи". Можна сказати, що закони боротьби за існування людина обернула проти самої природи, поставивши питання "Хто кого переможе?" На ранніх етапах суспільного життя, доки людина освоювала навколишнє середовище, серйозної проблеми не виникало. Але в ході своєї еволюції людина створює штучне середовище, що починає конкурувати з природним. "XX століття, – зазначає М. Т. Громкова, – ввійде в історію світової цивілізації як століття

науково-технічного прогресу, як століття, у якому кількість штучного, створеного працею людей складає 95% від усього того, що створено за всю історію існування людства. Ця ситуація вплинула на структуру кожного суб'єкта, перевищивши в ньому особистісну складову за рахунок складових "індивід", "людина". У масштабах суспільства ця надмірна соціалізація породила ущербність екологічної культури і гуманізму в соціально-економічних процесах" [2, 17].

За цих умов постає проблема оптимізації взаємовідношення життєвих форм між собою. Як бачимо, сама постановка проблеми має місце і сенс тільки на соціальному рівні існування життя як цілісності. Інакше кажучи, життя повинно було об'єктивно сформувати та виявити можливі форми, перш ніж підійти до межі свого існування.

У свою чергу, лише людина як потенційно розумна істота може брати на себе відповідальність за "розумність", гармонійність, оптимальність – у якісному та кількісному співвідношенні – життєвих форм, в кінцевому рахунку – за збереження самого феномена життя в його цілісності.

Таким чином, проблема оптимізації життя має, в першу чергу, соціальний характер. І починати слід саме з життя суспільства як найбільш розвинутого ступеня в класифікації форм живого. Тому не випадково в цьому матеріалі йтиметься про соціальні детермінанти оптимізації життєдіяльності. У такому формулюванні, по-перше, акцентується увага на життєдіяльності (на відміну від життя, життєдіяльність притаманна лише людині), по-друге, виокремлюються лише соціальні детермінанти. Чому?

Як відомо, лише аналіз найвищого ступеня розвитку феномена дозволяє виявити сутність цього явища ("ключ до анатомії мавпи є анатомія людини, " а не навпаки). Без оптимізації життя суспільства, як вінця класифікації життєвих форм, принципово неможливо оптимізувати взаємовідношення між цими формами, оскільки вони знаходяться на нижчих щаблях еволюційного розвитку. Тут проявляють себе закономірності розвитку форм життя – генетична обумовленість та субординація.

Але автор усвідомлює парадоксальність ситуації, коли людство намагається поліпшити взаємодію між формами життя за допомогою тих самих технологій – а оптимізація є насамперед технологією, – завдяки яким воно й опинилося у такому стані. В сучасній соціальній філософії існує думка, що життя не можна не лише оптимізувати, а навіть повністю дослідити. Криза традиційного для вітчизняної соціальної філософії історико-матеріалістичного підходу, яка яскраво проявила себе у розпаді СРСР та світової соціалістичної системи, та наступ ірраціоналізму знаменують собою завершення цілої епохи в історії світової філософії, що зародилася в період Просвітництва, і згідно з якою людина уявлялася як така, що має всі можливості організувати та перебудувати власне життя та навколишнє середовище на цілком раціональних засадах.

Справді, зазначена криза – лише окремих випадок більш широкої кризи технологічного ставлення до світу і життя взагалі. Сутність такого підходу полягає у визнанні необхідного однолінійного причинно-наслідкового зв'язку. За визначенням, механізм є "системою з'єднаних між собою деталей машин, які можуть виконувати певні рухи завдяки споживанню механічної енергії" [3, с. 855]. Механізм – одне з основних понять технологізму, яке передбачає жорстку детермінацію дії: якщо на одну частину механізму спрямувати певний вплив, то інша частина механізму відреагує відповідним, заздалегідь відомим чином.

Такий підхід добре зарекомендував себе у технічній сфері, але абсолютно не підходить до аналізу, а тим більше, – до перетворення складних живих систем. Навіть поняття системи, про що йтиметься далі, можна застосовувати до життя лише з певними уточненнями. Якщо впливаємо лише на одну з частин живої системи, не можна передбачити кінцевого результату, як це було у випадку з механізмом, – треба враховувати всі складові життя для отримання цілісного уявлення. У межах соціоцентричного підходу існувала думка про те, що біологічне життя не слід детальніше вивчати, достатньо лише поверхових знань про нього (можна і взагалі ігнорувати його існування). Як пишуть В. П. Андрущенко і М. І. Горлач, "раніше і зараз у філософії, соціології, а також у конкретних науках, панують обмежені, односторонні інтерпретації вчення про людину, підкреслюються лише її соціальні характеристики, а будь-які спроби вивчення біології людини не беруться до уваги. Фактично біологія людини вульгаризаторськи розумілася як деякий аморфний субстрат, який формується суспільством" [4, с. 203].

Інакше кажучи, біологічна організація розуміється як щось другорядне. Мовляв, вона існувала раніше за людське суспільство, існує та буде існувати, тому для неї не треба ніяких особливих підходів вивчення, а вже соціальному життю слід приділяти набагато більше уваги при

дослідженнях, тому що воно є чимось вищим за біологію (і це дійсно так, враховуючи наведену класифікацію життя), новим, тобто соціальна організація людини – це все, що потрібно знати про людину в цілому.

Але це не зовсім так. Біологічний рівень життя є, так би мовити, базисом для суспільного рівня, тому немає потреби протиставляти одне одному, доводячи до антагонізму. Через це не можна погодитися з твердженням Ю. І. Семенова про те, що "соціальне могло виникнути лише в запеклій боротьбі з біологічним" [5, 30]. Треба зважати на те, що біологічна організація дала змогу існувати соціальній, виникнення соціального відбулося на підвалинах біологічного, тому про боротьбу не може бути й мови.

Криза технологічного підходу та складність прогнозування наслідків втручання людини в процес життя не може стати підставою для повної відмови від цього. Соціальна філософія не лише може, а й повинна виділити напрямки оптимізації життєдіяльності людини з метою подальшої гармонізації взаємовідношення всіх форм живого.

Серед численної кількості факторів, що так чи інакше впливають на взаємини життєвих форм, слід виокремити найбільш важливі. В такому випадку, найбільш впливові чинники, що зумовлюють процес оптимізації життя, стають детермінантами даного процесу. Виходячи з існуючих дефініцій – детермінант (determinans – визначальний) [6, с. 384] і оптимізація – "процес приведення системи в найкраще (оптимальне) становище" [6, с. 943], визначимо, що під детермінантами оптимізації життєдіяльності в дисертаційному дослідженні слід розуміти не всі численні і різноманітні умови гармонізації взаємовідношення всіх форм живого, а лише ті з них, що виступають у якості причин, рушійної сили процесу оптимізації, визначаючи її зміст або окремі риси.

Виділити такі фактори не просто, насамперед тому, що вони всі взаємообумовлюються. Щоб пізнати ці деталі, ми змушені "виривати їх із природного або історичного зв'язку і досліджувати кожен окремо за їх властивостями, за їх особливими причинами і наслідками і т. п." [7, с. 16]. Будь-який із чинників, що детермінують процес оптимізації життя, можна відносно легко абсолютизувати, впадаючи в крайнощі психологічного, географічного, демографічного або іншого детермінізму.

Підкреслюючи важливість цілісного аналізу об'єкта, ще в 1905 році М. М. Ковалевський писав: "Говорити про фактор, тобто про центральний факт, що охоплює собою всі інші, для мене те ж, що говорити про ті краплі річкової води, що своїм рухом обумовлюють переважно її течію. У дійсності ми маємо справу не з факторами, а з фактами, із котрих кожний, так чи інакше, пов'язаний із масою інших, ними обумовлюється і їх обумовлює" [8, с. 8]. Г. В. Плеханов у своїй відомій праці "До питання про розвиток моністичного погляду на історію" так само підкреслював, що спроби одностороннього детермінізму кожного разу призводили до "зачарованого кола взаємодії", оскільки кожний чинник, перед тим як стати причиною, сам є наслідком [Див. 9].

Сказане справедливо і щодо факторів, які обумовили специфіку оптимізації процесу життя. Аналіз прикладів симбіотичного співіснування різних видів тварин чи рослин свідчить про те, що інколи неможливо визначитися, який із цих видів відіграє роль причини, а який – наслідку. Чи не в цьому полягають причини свідомого небажання деяких сучасних соціальних філософів виокремлювати першопричини складних життєвих феноменів (а тим більше – пов'язаних із цілісністю життя), побоювання того, що вони називають "розчленовувати відпрацьованими прийомами професіонала-м'ясника живу реальність, здираючи "шкіру" із явищ, відтворюючи більш-менш вдалі "моделі", а попросту – примари дійсності?" [10, с. 6].

Але невдалість аналізу джерел не може стати причиною повної відмови від пошуку детермінант оптимізації. Просто слід враховувати, що такий аналіз факторів детермінації повинен бути багатфакторним, неоднолінійним, системним, а також те, що після аналізу буде синтез. Життя в його цілісності, дійсно, є надто складним феноменом, щоб виділити в ньому один певний чинник і проголосити його домінуючим і вирішальним.

Спробуємо виокремити такі детермінанти, поєднавши їх у такі групи:

Група детермінант, що забезпечують мінімізацію небезпеки для життя;

Група детермінант, що сприяють вихованню вітацентристських цінностей та формуванню відповідного типу мислення.

Група детермінант, що гармонізують співвідношення вітальних та системних начал у суспільстві.

Розглянемо всі ці групи детермінант детальніше.

До першої групи відносимо фактори, які забезпечують мінімізацію та подальше подолання небезпеки для життя. Виявлення таких факторів дозволяє визначити напрямки найбільшої загрози для всього живого на Землі.

Сьогодні можна з упевненістю сказати, що людство перебуває в умовах екологічної кризи. Це, безперечно, є головним напрямком небезпеки для життя. Якщо людство не усвідомить всі попередні помилки, то екологічна криза спричинить повне знищення всього живого на нашій планеті, а, можливо, і самої планети в цілому. Таким чином, людина сама виступить і замовником, і виконавцем вироку, може бути, сама того не усвідомлюючи. Але треба зауважити також, що екологічні кризи можуть бути спровоковані не тільки діяльністю людини, але і природними процесами. Проте, нас зараз хвилює саме криза, викликана антропогенним втручанням, яка призвела до численних змін у співвідношенні життєвих форм. Таким чином, можемо говорити, що екологічна криза сьогодні являє собою конфлікт двох сторін – людини і природи.

Але також слід зазначити, що ця конфліктна ситуація існувала не завжди. О. О. Наумкіна стверджує, які між людиною і навколишньою природою існують визначені взаємовідносини, що в історичному аспекті можна розділити на три основних етапи. Перший, найдавніший, характеризується пристосуванням людини до існуючих природних умов.

Подальший процес антропосоціогенезу вивів людину на другий, агропромисловий етап розвитку взаємовідносин із природою, людина почала підкоряти сили природи.

Сьогодні ми є свідками третього етапу розвитку взаємодії природи та людського суспільства. Створення наймогутнішого штучного середовища веде до повної деструкції природи, до руйнації біосфери. Своїми діями людина може призвести планету до такого стану, коли життя на ній буде неможливим [11, с. 15-17].

Екологічне становище на сьогоднішній період багатоаспектне, оскільки охоплює достатньо великий обсяг проблем, що виникли при взаємовідносинах людства і природи: ресурсна обмеженість (найбільш актуальна – енергетична), нестача продовольства і демографічний вибух на планеті. Це також є напрямками небезпеки для життя.

Поряд з екологічними проблемами існують проблеми геополітичні. Якщо розглядати їх під кутом зору потенційної можливості тотального військового конфлікту із застосуванням ядерної зброї, то геополітичне протиріччя може конкурувати з екологічними чинниками.

Стан, у якому опинилася наша планета, можна описати, використовуючи біологічну термінологію, більш конкретно: на Землі зараз період природного відбору в умовах жорсткої конкуренції – і в результаті даного процесу виживе сильніший. А оскільки в даному випадку боротьба ведеться за економічне, політичне, соціальне і духовне панування, йдеться вже про ще одну світову війну, оскільки в ній буде задіяне все населення нашої планети. Але цього разу, на відміну від двох попередніх війн та "холодної війни", яку на Заході метафорично називають "третьою світовою", може так трапитися, що переможця буде визначити важко, через ту просту причину, що нікому і нічого буде визначати. Майбутня світова війна з використанням термоядерної зброї й інших нових технологічних розробок може цілком знищити життя на планеті.

Відкриваючи таку малообіцяючу перспективу перед людством, зазначимо, що проблеми, з якими зіткнулося людство, глобальні, але не безвихідні. Ситуація сьогодні така, що вирішення однієї проблеми зумовлює вирішення наступної. Саме таким чином, "поєднавши всі ланки одного ланцюга", можна не лише зупинити деградацію, а й забезпечити подальший розвиток еволюції життя.

Підводячи підсумки детермінант першої групи, зазначимо, що найбільша небезпека життю спостерігається з боку погіршення екологічної ситуації на планеті, основна причина чого полягає в антропних факторах. На другому місці знаходиться небезпека збройного протистояння Західної і Східної моделей соціального життя.

Вирішення цих проблем повинно мати комплексний характер, але подальший розвиток людства вимагає враховувати потенційні загрози своєму існуванню з боку зазначених напрямків. Еволюція Півдня і Півночі, Заходу і Сходу повинні рухатися в одному напрямку, у бік життя в першу чергу. Для цього потрібна гармонія розвитку і спільна мета – не припустити екологічної катастрофи або глобальних військових дій і прийняти всю повноту відповідальності за збереження життя всього людства.

Головними шляхами мінімізації небезпеки життя в умовах екологічної кризи є заходи, що вже частково впроваджуються у практику міжнародних відносин:

- а) зміна технологій на найновіші, більш чисті, ресурсозберігаючі та наукоємкі;
- б) поступова заміна сировини, що не поновлюється, сировиною, що поновлюється;
- в) зниження темпів приросту населення Землі;
- г) контроль за розвитком життєвих форм та посилення охорони рідкісних видів тварин і рослин за прикладом "Червоної книги";
- ґ) зміщення центру тяжіння від приватних, насамперед, егоїстичних інтересів до суспільних;
- д) вирішення проблеми забруднення навколишнього середовища шляхом встановлення квоти всім країнам на шкідливі викиди до атмосфери та світового океану.

Звичайно, ці та інші заходи мають лише тимчасовий та запобіжний характер. Остаточно проблему збереження життя вони вирішити не в змозі, але сучасне екологічне становище таке, що без них також не можна обійтися. Комплексному вирішенню зазначеної проблеми повинно передувати розуміння людством безальтернативності екологічного мислення та ідеології примату вітальних цінностей. Сприяти цьому повинні детермінанти другої групи, що якраз і спрямовані на виховання вітацентристських цінностей.

Таким чином, одним із важливих напрямків подолання екологічної кризи є формування цінностей, пошук шляхів та засобів виживання людства за рахунок "перегляду традиційного ставлення до людини і до природи, пошук нових духовних засад подальшого цивілізаційного розвитку, формування нових ідеалів людської діяльності та нового розуміння перспектив людини" [12, 21-22].

Позиція, коли людина зрозуміє, що всі зміни в біосфері ведуть до її власної зміни, і коли вона побачить причини і наслідки власних дій, тільки в цьому випадку з'явиться можливість уникнути страшних наслідків, має лише одну альтернативу – знищення всього живого на планеті. Тобто людство повинне усвідомити такий факт – "не можна рубати сук, на якому сидиш", іншими словами, немає потреби боротися з природою, давити і топтати її. Треба, навпаки, шукати всі можливі ситуації для зближення з нею. Взаємовідносини людини і природи повинні перебувати в гармонії, без пріоритетності когось із них.

Початком формування екологічного мислення може послужити введення спеціальних навчальних курсів у школах, вузах; створення різноманітних асоціацій, різноманітних об'єднань спеціалістів, ентузіастів, організацій, що займаються екологічною освітою і вихованням підростаючого покоління, діяльність яких буде спрямована на збереження навколишнього середовища.

Для продовження життя на Землі ми повинні зрозуміти, у першу чергу, що "людство як жива речовина нерозривно пов'язане з матеріально-енергетичними процесами визначеної геологічної оболонки землі – із її біосферою. Воно не може бути від неї фізично незалежним жодної хвилини" [13, 172]. Тому необхідним вважається детальне вивчення як суспільства, так і біосфери, і як результат цього – їх спрямування на збереження і розвиток людства. А це буде можливо тільки в тому випадку, коли всі процеси, які здійснюються людиною в біосфері, будуть управлятися розумно.

Таким чином, потрібен однаковий розвиток як людини, так і суспільства, а також природи, без пріоритетності будь-якого з них. При цьому задоволення всіх вітальних потреб повинно відбуватися з урахуванням інтересів майбутніх поколінь, адже "ми повинні усвідомлювати, що всі ми, що живуть зараз, відповідальні за збереження життя на Землі, відповідальні перед нашими нащадками, майбутніми генераціями-спадкоємцями" [14, с. 403].

Третя група детермінант тісно пов'язана з другою групою, конкретизуючи її практичними заходами. Характеризуючи фактори цієї групи, слід зазначити, що в процесі суспільного життя поступово виокремлюються вітальне та системне начала, що перебувають між собою у стані діалектичної взаємозалежності.

XX століття можна визначити як століття конфлікту вітального і системного начал, оскільки саме в цей період людство отримало необмежені можливості використання природи у своїх інтересах. "Цей конфлікт, як і багато чого іншого в поведінці людини, також обумовлений не тільки його соціальною еволюцією, але і біологічними чинниками. Зокрема, відповідно до законів максимуму біогенної енергії Вернадського-Бауера й обмеження росту Дарвіна, будь-яка біологічна або біокосна система, перебуваючи в рухливій рівновазі з навколишнім середовищем й еволюціонуючи, посилює свій тиск на середовище доти, доки не буде жорстко обмежена зовнішніми чинниками, тому що натискові життя завжди протистоїть опір середовища, що його

обмежує, або доки не наступить еволюційно-екологічна катастрофа. Але в суперництві з іншими системами виживає та, що якнайкраще сприяє захопленню енергії і використанню її максимальних кількостей найбільш ефективним засобом" [14, с. 19].

Дійсна причина виокремлення вітального та системного начал суспільного рівня життя полягає в тому, що немає можливості повністю задовольнити потреби зростаючого народонаселення через обмеженість природних ресурсів. Такий стан може призвести до деградації біосфери, де ми живемо, і, як наслідок цього, знищення умов існування подальших генерацій людства.

Початком процесу гармонізації системного та вітального начал може стати так звана коеволуційна стратегія, розробка якої ведеться вітчизняними вченими з метою реабілітації співвідношення суспільства та біосфери. Коеволуційна стратегія припускає можливість гармонійного розвитку суспільства та природи без надання переваги одному з них, тобто необхідним вважається досліджувати характер стосунків між ними, а також розглядати, як вони впливають на практичну діяльність людини. Ця стратегія спрямована на зовсім нове розуміння природи, вона орієнтує людство на утвердження в свідомості людей нової моральності. Її метою виступає вплив на зміну пізнавальних та ціннісних орієнтацій людей, на чому зосереджуються детермінанти другої групи [15, с. 3-30].

Отже, підводячи підсумки вищезазначеного, можна сказати, що суспільне життя є не лише найвищою формою еволюції живого, але й тією ланкою, що відповідає за збереження самого феномена Життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хилько М. Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 24-46.
2. Громкова М. Т. Гармонизация педагогических процессов в образовании взрослых на пороге XXI века // Развитие дополнительного педагогического образования в России: проблемы и перспективы. Материалы юбилейной научно-практической конференции. – 1998. – 288 с.
3. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. чл. -кор. НАНУ М. Попович. – К.: "Тризна", 1999. – 1551 с.
4. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие / Под общ. ред. проф. В.П. Андрущенко, проф. Н.И. Горлача. – Харьков: Институт востоковедения и международных отношений. Харьковский колледж. Кафедра истории, философии и политических наук, 1996. – 688 с.
5. Семенов Ю. И. На заре человеческой истории. – М.: Мысль, 1989. – 319с.
6. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1979. – 1600 с.
7. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К. і Энгельс Ф. Твори: В 30 т.– К.: Політвидав УРСР, 1965. – Т. 20. – 775 с.
8. Ковалевский М.М. Современные социологии. – СПб, 1905.
9. Плеханов Г.В. Избр. филос. произведения: В 5 т. – М.: Соцэкгиз, 1956. – Т. 2. – 789 с.
10. Босенко А.В. Реквием по нерожденной красоте. – К.: "Самватас", 1992. – 256 с.
11. Наумкина Е.А. Проблема коэволюции общества и природы // Проблемы социальной философии: Зб. научных статей / Ред.: В.О. Цикін, Ю.П. Тарелкін. – Суми: ВВП "Мрія-1" ЛТД, 1997. – 124 с.
12. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 4-23.
13. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / Сост., вступ. ст., коммент. М.С. Бастрковой, И.И. Мочалова, В.С. Неаполитанской. – М.: Сов. Россия, 1989. – 704 с.
14. Алексеенко И. Р., Кейсевич Л. В. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа. – К.: Наукова думка, 1997. – 417 с.
15. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 351 с.

ВОЛОВА Л. А.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ ПО-УКРАИНСКИ:
ВОЗМОЖНОСТЬ НОВОГО СТАРТА**